

MORFOLOJİK SOSYOLOJİDEN TİPOLOJİK SOSYOLOJİYE*

H. DESROCHE

İzzet ER**

"İlâhlar kadar onlara tapanlara da bakalım. Bu insanların dünyevî saadetinin bir gereğidir."

Gabriel Le Bras,
Introduction, I, 149.

"Morfolojiden tipolojiye": Gabriel Le Bras tarafından Etudes de sociologie religieuse'ün ikinci cildine böyle bir başlık verilmişti¹. Bu başlık, iki metod arasındaki gelişmeyi gösteriyordu: Biri milletlerarası seviyede dinî hadiselerin sayılabilen ölçüsünü, uygulamanın morfolojik sosyografisini veriyor, diğeri, bu hadiselerin teker teker elde edilen ölçülerinin kalitatif değerlendirmesini, yani öylesine dökümü yapılmış muhtevaların derinlemesine sosyo-analizini yapmaya çalışıyordu². Birinci kademedede dinî davranış ölçülüyor, ikincisinde ne ölçülüyor veya böyle ölçülmüş davranışta tamamen dinî olan yön nedir, sorusuna cevap aranıyor. İkincisinin kusuru, gerçekten bazı şeyler, sofuca konuşan kişi olduğu gibi ölçülecekti, ama ne olduğu bilinmeden... Bu durumda bile aynı usulü düşünmek³ ve temel çizgilerini devam ettirmek yine de din sosyolojisinin pek çok evrelerini birbirinden ayırdetmek demektir.

* Bu makale, yazarın *Sociologies Religieuses* (PUF, Paris, 1968) kitabının 35-55 sayfalarının tercemesidir.

** Doç. Dr.; Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

1 Paris, P.U.F., 1956.

2 Etudes, s. 765-766.

3 Bu usulden maksat, ayrıca yeniden tesis edilmeye çalışılan usuldür. Bkz. H.D., Domaines et methodes de la sociologie religieuse dans l'aure de Gabriel Le Bras. Revue d'histoire et Philosophie religieuse (Strasbourg), 1954, n. 2.

I- UYGULAMANIN, DİNİ KATILIMIN SOSYOGRAFİK ÖLÇÜMÜ

Eskiden sadece insanlardan bahseden bir bilim vardı ve devamlı olarak canlılarla ölümler hakkındaki araştırmayı birlikte yürütmesi gerekirdi⁴. Burada, Marc Bloch'un "günümüze kadar bilgilerce bilinmeyen bir milyar ölüsü ve kırk milyon yaşayanı bulunan bütün halkın imanını" inceleme çağrısına cevap verilir⁵. Kilise hukuku tarihçisinin ve dinî hukuku meslek edinmiş olanın, şimdi gerçekten dini meslek edinmiş bir kimse sayılması icab etmez mi? "Bir yaşayan dünya, bir de tarihe mal olmuş dünya gibi iki gerçek kendisini etkiler etkilemez bir kilise hukuku tarihçisi, tecrübeli bir şekilde esasları belirlenmiş hâl dünyasına ilgi duyar⁶". Spritüel sosyoloji açısından tarihte bir konuşma yapmak isteyen sosyolog, burada, sosyolojide Meryem'in göğsü kaldırılışını kutlamayı zımnen arzulayan tarihçiyle ayırdır⁷.

Ölçü tarihi, slogan tarihinin zıddıdır. Hıristiyan Fransa mı, hıristiyanlıktan uzaklaşmış Fransa mı? Aşırılığa kaçmadan belirlenmiş dinî uygulamaların derecesine göre, her kilise çevresinde, kantonda veya ülkede bütün Fransızları dikkate alacak bir haritada, herhangi biri tercih edilmeksizin⁸ siyah profetizmle kırmızısı birbirinden nasıl ayırdedilecektir, o konuda durum nedir?

Uygulama tarihi, nazariyeleştirme (doktrinler, inanç esasları, itikâdî meseleler) kadar ve ondan da daha çok tasavvurların sonradan yapılan keşfinin şartı gibi tutumların tarihidir ve genel vaziyetidir. Aynı uygulama, büyük adamların ve liderlerin başarılarında ve olayları işleyen bir tarihin en uç noktalarında değil, günlük hayat seviyesinden, senenin mevsimlerinde, hayatın evrelerinde, hatta tarihî devirlerdeki gidişinden derlenmiş olacaktır⁹.

Popüler tarih, buna göre, hadiseler kompleksini içinde ve müesseseler bünyesinde devam eden ve edecek olan yağınların tarihi: "Katolikliğin popüler hayatı", "hıristiyan halkın anlayışı", "cemaat", "mü'minler topluluğu..." Açıklanan bu tercihler, Péguy'nün¹⁰ tercihleri, Bakounine'in öfkeleri¹¹ veya Saint-Simon'un ya-

4 M. Bloch, *Apologie pour l'histoire au métier d'historien*, Paris, Colin, 1961, s. 15.

5 G.L.B., *Notes de statistique et d'histoire religieuse*. R.H.E.F., XXII, 1936, s. 485.

6 *De l'état present de la pratique religieuse en France*, Rev. du folklore français, IV, 1933, s. 193.

7 *Etudes*, II, s. 801.

8 G. LE BRAS. Bu ve müteakip alıntılar bir başka vesileyle yorumlanmış parçaların özetleridir. Bkz. H.D., a.g.e.

9 "Binlerce büyük adam ve doktrin biliyoruz. Bütün bir halkın inanç ve tatbikatını birlikte inceliyoruz..." G.L.B.

10 *La religion de Péguy*, Paris, Klincksieck, 1965 ve A.S.R., 20 deki özetimiz.

11 "Gerçek tarih bilimi henüz mevcut değildir. Tarihin önemli mücerret neticelerinden hiç biri olmadan milyarlarca anlaşılmasız kişiler erişilemez. Şunu iyice kaydedelim ki, bu sonuçların hiç birinden asla fayda sağlamazlar, yıllıklarımızda en küçük bir yer bulamazlar. Onlar yaşadılar, insanlığın mücerret iyiliği için hepsi feda edilmişlerdir işte..." M. BAKOUNINE, *Dieu et l'Etat*, s. 60-61.

rım ifadeleriyle kıyaslanmaksızın olmayacaktı: Bu sonuncu niçin karşı çıkıyor, tarih "iktidarların biyografisine mi indirgeniyordu?

"İlâhlar kadar, onlara tapanlara da bakalım. Dikkatin bu transferi sosyolojik usûlün öylesi bir özelliği gibi görünüyor. Onu eleştiren metinler, o konuda hemen bir antoloji hazırlamakta tereddüd edilmeyeceği için burada o kadar etkiliyici ve ispat edicidir.

"Dinî tarihimizin bütün önemli hadiseleri üzerindeki titiz ilmî incelemeler artıyor. Ancak, herkesce oldukça memnuniyetle karşılanan bu gelişmeye rağmen, 40.000 kilise çevresindeki dinî hayatın bir tarihçisi asla olmamıştır" (E.S.R., I, 2).

"Dinî tarih daha çok dış görünüşü itibariyle incelendi. Fikirler, müesseseler ve alanlar tarihi oluşturuldu veya oluşturulmaya çalışıldı. Fakat cemaat, inanlar topluluğu ve aziz olmayanların meydana getirdiği gruplar hakkında az şey biliniyor" (E.S.R., II/137).

"Katolikliğin popüler hayatı da, çağdaş tarihçilerden ziyade ilkçağ ve ortaçağ tarihçilerince incelenmiş olabilir. Kilisedeki gelişmeler, VIII. asırda çanların vaftiz edilmesi, görevleri itibariyle meşhur veya meşhur edilmiş kişiler, hareketler, doktrinler üzerinde binlerce etüde sahibiz; Fakat, Fransız halkının dinî tarihi, belki bir çakıl taşı veya bir kıyas kadar dikkate değer ve pek çok esrarengiz manzaralar sergileyen atalarımızın hristiyanlığa uyan veya uymayan hayatı hakkında kaç monografiye sahibiz?" (E.S.R., I/XII).

"Bizim dikkatimiz ancak kitlelere, kitlelerin tatbikatına yönelecek" (E.S.R., I/220).

"Bütün dikkatler önemli kişiler veya toplu hareketlere yönelir. Bir milyondan fazla Fransız - tercih yapayım demiyorum - katolikliğe karşı tavır almışlardı. Bir propagandanın etkisini, bir komutanın hareketini ortaya koymak için silahlı olduklarında onlara bakıyoruz ancak! Vaftiz suyuna atılmış dinleri uğruna veya kiliselere ve manastırlara karşı mücadelelere girişmiş bu binlerce insan, ülkemizi oluşturan bu sessiz kalabalıklar ne biliyorlar, neye inanıyorlar ve nasıl yaşıyorlardı, işte biz bunları dikkatle incelemekten vazgeçiyoruz" (E.S.R., I/227).

"Milyarlarca Fransızın kim için felsefenin zirvesine çıktıklarını, dua salonları inşa ettikleri ve kanunî engeller oluşturduklarını düşünerek doktrinlerin hangi unsurlarının bu konuların bizzat kendisini silip süpürdüğünü, münevverlerin veya köylülerin, işveren veya işçilerin kiliseye nasıl sık sık gittiklerini, her şeyden önce davranışlarıyla ilgili hukukî ve ahlâkî kuralları hakkındaki tavırlarının nasıl olduğunu bilmek istiyorduk" (E.S.R., II/559).

"İnançlar ve disiplinler övgüye değer ayrıcalıklarıyla inceleniyorlar. İlâhlar kadar onlara tapanlara da bakıyoruz: Bu insanların dünyevî saadetinin bir gereğidir" (Introduction, c. II).

Dinî uygulamaların sosyografisinde sonradan meydana gelen gelişmeler vasıtasıyla elde edilen usûller, bir an için kaynaklarında mevcut tarihî sosyolojinin kazıyıcılarını maskeleyebildiler. (Sosyal ve meslekî statünün hakim bir rol oynadığı) sinkronik tip korelasyonları, zamanın sosyal dinamizmlerini bastıran bir stratigrafiyi (tabakalar bilimi), diakronik süreçlerde görünmez hale getirebilir. Bununla beraber, yeteri kadar hızlı ve kısa ele alınmış bu problemlerin tümü, dini yaşayanların coğrafyasındaki liderlerden birinin büyük bir başarısının işareti olarak temel hipoteze yönelmek suretiyle şöyle bir dönüş yapacaktır: "Öyle görünüyor ki, kırsal alanların dinî coğrafyası, özellikle tarih içindeki tezahürlerinin esrarını da araştırmayı gerekli kılacaktır"¹².

Bu sosyal tarih, neticede dinî bir katılmanın sosyografisi olarak düşünülecektir. Hem de iki türlü bir katılmanın:

– Bir tarafta, halkın dinî hayata katılması. Kriterler daha az tartışılabilir olanlardan seçilmiştir. Uygulama, özellikle bu uygulamayı belirli esaslara bağlamış dinlerde, mensuplarını dinî otoriteye sadakatlarını isteyen sosyal ve genel bir anlaşmadır. İnananlar böylece bu isteği kabullenmeye davet edilmişler ve başka bir anlamda söylendiği gibi, "kendi kendilerine onu kabul ederler". Diğer taraftan bu uygulamanın örf ve adette veya dinin tavsiyeleri içinde çeşitli dereceleri olduğu gibi, gaybubetin ötesinde dini yaşayanları kendi aralarında açıkça tasnife de elverişlidir. Bu farklılaşmaları araştırma yöntemlerin bir defa uygulanmasıyla şehir kadar köyü de içine alabilir. Bu ilk temayül çok genel olarak sürdürülen temayüldür.

– Öte tarafta, dinin halk hayatına katkısı: "Modern dünya - batı tarihini kastediyorum - toplumların hayatında dinin payının açıkça tesbit edilip edilmediğini anlayabilmiş değildir" (G.L.B.). Bu ikinci katılmanın sosyografisi birinciyi de kapsar, fakat bu, halkın inanç bakımından sadece hakim dine katılımını değil, aynı zamanda azınlıkların veya küçük grupların gizli kalmış geleneksel dinlere, bilinmeyen dinlere veya bir ibadetin, bir kehanetin yahut efsanenin cismanileşmiş şekillerine katılımını da dikkatli bir şekilde dinî yönden incelemek, birinci sosyografik yöntemi aşar. Bu araştırma, en azından umut verici pek çok katkılarıyla da meşhurdur¹³.

12 F. BOULARD, *Premiers itinéraires en sociologie religieuse*, Paris, Ed. Ouvrieres, 1954, s. 49.

G. Le Bras'ın bulduğu şey şudur: Tesbit edebildiğim bütün ifadelerin tarihle ilişkileri görünmemesine rağmen, bir takım tarihî anlamları vardır". *Statistique et histoire religieuse*, R.H.E.F., XVII, 1951, s. 439.

13 Groupe de Sociologie des Religions'un çalışmalarını hatırlamak için sadece J. Seguy'nün mezhepler sosyolojisi, Fr. Isambert'in huristiyanlığın işçi sınıfı ile ilişkileri (Casterman, 1961), E. Poulat'nın doktrinal (modernizm) veya pastoral (işçi papaz) anlaşmazlıkları ve J. Maitre'nin "populaire dinler" hakkındaki çalışmalarına bakınız.

İlk Tipolojiler

Esas tipoloji G.L.B. tarafından eseri boyunca takdim edilmiş ve yorumlanmıştır. Dörtlü bir tasnif olduğu biliniyor. Ama ismini not etmekte fayda vardır¹⁴.

- Tip I: "(Dinî hayata) Yabancılar"; "(Dinden) Ayrılmış olanlar", "Bölünenler"; "Dinden kopmuş olanlar"; "Bir dine bağlı olmayanlar".
- Tip II: "Dini kabul edenler", "Belirli zamanlarda dini kabul edenler", "Dine ilgisiz olanlar".
- Tip III: "Dini yaşayanlar"; "Düzenli olarak dinî yaşayışı olanlar"; "Dine saygı duyanlar ve uyanlar"; "Düzenli olarak dine uyanlar".
- Tip IV: "Sofular"; "Dindâr, müttekî kişiler".

Dinî davranışlar itibariyle de şöyle bir tasnif söz konusudur¹⁵.

- Tip I: Herhangi bir dinî davranışı olmayanlar,
- Tip II: Hayatın belirli dönemlerine (doğum, vaftiz, ilk âyin-delikanlılığa giriş, evlenme, ölüm, defin veya (Noel, Paskalya gibi) senenin muayyen zamanlarına ait davranışlar,
- Tip III: (Pazar ayini gibi) haftalık, (Paskalya, günah çıkarma gibi) senelik "periyodik" davranışlar.
- Tip IV: "İstisnâî veya tekrarlanan" davranışlar: Günah çıkarma, haccetme, emekliye ayrılma, mutad toplantılar, vs.

İlk müşahedelerden bazıları. Önce dinî hayatın az çok yoğun olduğu yerler üzerinde durulacaktır. Sosyal hayattaki muhtemel gelişmeler nazar-ı dikkate alınmayacaktır ki, bu hususta ismi zikredilecek mevcut terimler şunlardır: "Bütün dinler tüm hayatın içinde"¹⁶, "hristiyanlığın politik başarısı"¹⁷, kısacası, "militarizmin başarısı". Sözü edilen militarizm daha ziyade sofuluğa hasım bir çaba, kiliseyle ilgili bütün mesuliyetlerden vazgeçme gibi düşünülecek olan "misyoner çatışması" olarak düşünüldüğü halde, yine de dörtlü tasnifte bir sınıflama kriteri olabilecektir.

14 İncelememizdeki özet tabloya bakınız. s. 139.

15 Hakikaten inanç, ilk araştırmalardan itibaren hristiyanların çok büyük bir bölümünün belirli zamanlarda veya fevkalâde hallerde cemaatle yapageldikleri (yahut ailelerinin kararlaştırdıkları ve benimsedikleri) davranışlara göre üç grupta toplanmasını zaruri kılar. Bu gruplar belirli zamanlarda dini yaşayanlar (conformistes saisonnaires), dine uyanlar (observants) veya sofular (dévots) dır. Secteurs et aspects nouveaux de la sociologie religieuse. Cah. Int. Soc., I (1946), s. 43.

16 İlk katoliklerin aksiyon sloganı.

17 D.J. LEBRET'in bu isim altındaki eserine ve aynı şekilde entegrasyon bakımından da Diagrammes de Sociologies Religieuse, Collection "Sagma" ya bakınız.

Üstelik, tip I iki tâli tipi içine alır gibidir: Dini yaşamaya başladıktan sonra vazgeçen (ayrılmış, bölünmüş, kopmuş olan); herhangi bir uygulamaya katılmadığı için vazgeçmesi bahis konusu olmayan (yabancı)¹⁸ veya tam sınırda olup ailevî veya kollektif hayatın yalnız bir geleneğine uyduğunda kendini dinin emirlerine itaat etmiş kabul eden - veya öyle zannedilen - bu sebeple dinî hayattan yüz çeviren, ama sosyal çevresinin mukallidi olan¹⁹.

Ayrıca, tipler arasındaki dağılım "zaruri olarak görünüşle yetindiği için" (G.L.B.)²⁰, hiç bir durumda uygulamanın bu şekilde ölçülmesi, dinî canlılığı değerlendirmek için ölçü olarak alınmayabilir... "Uygulama bütün dinî canlılığı ortaya koymaktan uzaktır". "Bunun için uzak görüşlü olmak gerekir" (G.L.B.).

İşaret edilen ihtiyatlı bir tavır içinde böylece açılmış bulunan yol o kadar titizlik gerektirmekte²¹ ve vadedilen işler o denli büyük ki, böylesi bir işe girişmiş olan dinî-sosyal morfoloji yine de verimli bir kuşak meydana getirmek zorundadır ve getiriyor da²². Bununla birlikte aynı çerçevede söz konusu dörtlü tipoloji, bazı düzenlemelerden sonra kullanılabilir.

Kırsal bölgelerin dinî uygulamalarının sıkı olarak incelenmesinde üçlü bir tipolojinin varlığı kabul edilir ve bunlar yalnız davranışlar itibarıyla değil, bütün ülke çapında, üstelik düzenli ve mevsimlik uygulamaların tümü gözönüne alınarak oluşturulmuş kriterlere göre sıralanmaktadır. Bilindiği gibi F. Boulard Fransa'da böyle bir hazırlığın öncülüğünü yapmıştır²³.

18 Bkz. Roger MARTIN DU GARD, Jacques Copeau'nun tutumunu Jean Barois okuyucusuna hatırlatarak: "Copeau'nun biyografileri için şu ifadeyi ekliyorum: Bu çağda ve bugün, bunun bize görünebilmesi ne kadar inanılmaz olursa olsun, iman hakkındaki münakaşalara en küçük bir fayda sağlamayacağı kesindi. (Jean Barois konusunda açıkça) Jacques Rivière'in şahsına benim önümde şöyle dediğini kaydettim: Dinî grupların problemlerine gerçekten senden daha ilgisiz kimse görmedim! Sen bilinmesi gereken nosyona bile sahip değilsin!" Copeau gülerken onu şöyle tasdik etmiş oluyordu: "Bu elbet gerçektir ve ben bu durumumla övünüyorum!" (aynen).

19 "Ferdî uygulama, insanda, grup içinde yaygın olduğundan daha az yerleşir". G.L.B.

20 Yine Hegel'e göre, Satre'da da görüldüğü gibi (Critique, s. 99) görüntü, görüntü olarak bir realiteye sahiptir".

21 Hubert ve Mauss'un şu çağrılarına bakınız: "Fransız dindarlığının durumu, istatistikçilerin ahlâkî vaziyeti, ahlâk ve krimonoloji (1902-1903) istatistikleri arasında araştırdıkları gibi analiz edilmektedir". Mauss yeni baştan şöyle söylüyor: "Kantitatif metodları yeteri kadar kullanmıyoruz, yine de kiliselerin ilişkileri ölçülebiliyor... Dinler tarihi hesap yapmaya alışkın değildir..." (1924-1925); aynı grup içinde olan G.L. Bras'ın çağrısı da şöyle: "Öküzler atlar sayılabilir, ama uygulayıcıların sayısını tahmin etmek düşünülebilir" (1932). L. Febvre'in cevabı da şöyledir: "Duaları, dindarâne uygulamaları, çok önemli ve yaygın sofulukları, bizatihî büyük haçlara, bulunmaz mecmua ve makalelere dağılmış ve daha çok tarihe yabancı bazı saplantılarca dikte edilmiş kısa bilgilere indirgemekteyiz..." (1932).

22 Trend-Report, a.g.y. ve A.S.R. ün bibliyografik bültenleri incelenerek bu konuda bir çekim bulunabilecektir.

23 Cahiers du Clergé rural'daki küçük ama anlamlı metodolojik makalelere bakılabileceği gibi F. BOULARD, a.g.e., ne de bakınız (I. baskı, 1954, II. baskı 1966).

Şehirli grupların incelemesindeki metodolojik güçlükler, bizi daha çok bir davranış üzerinde yoğunlaşmaya sevk ediyor: "Mesalizasyon", yaş ve cinsiyetle ilişkilerinden hareketle sosyo-meslekî statüler, bu uygulamayla ilgili bir takım eşitsizlikleri ve yine de birbiriyle ilişkili sosyal sınıflarda dinin ilerlemesini veya gerilemesini ölçmeye imkan veriyor²⁴.

Son olarak bazı piskoposluk anketleri ayrıca şehirler ve köylerdeki dinî hayatı incelemeyi tasarlıyorlar. Fransız araştırmasından hareketle²⁵ bu yeni yaklaşım diğer katolik topluluklara da yayılıyor²⁶.

Bir Genelleştirmenin Temel Sınırları

Bu sınırlardan birine az önce işaret edilmişti. Dinî uygulamaların ölçülmesinde şüphesiz bazı şeyler ölçülebilir. Ama sosyal bir tatbikatta açıkça dinî görünen veya dış görünüşü itibariyle dinî bir uygulamada sosyal görünen şeylerin ölçülüp ölçülmeyeceğini bilmeden bir takım şeyler ölçülebilir. Dinî törenlerdeki usûl ve erkân gibi uygulamalı sosyografi hakkındaki unsurlar, tabii bir dinin yeniden canlandırılmasını ve tarihî bir dinin yahut kurucuların²⁷ davranışlarının hatırasını anmayı düşünür. Bu dinî usûl ve kaidelere bağlılık içinde tabiata tapınma veya bir vahye bağlılıkla ilgili unsurların ne olduğunu ayırt etmek güçtür. Me-sele o kadar önemli ki, ikinci bir "paganizm" uğruna birinciye hakim oluyor. Meksika dini hakkındaki bir eserin "Les idoles sont derrière les autels" başlığını aldığı gibi²⁸. Hatta haksız yere aşağılayıcı olmamak için putperest ve dinsizlerden vazgeçilir. Herhalde geriye, aynı zamanda aynı halkı harekete getiren dinî, ilâhî ve kutsal iki kategoriden azı kalmaz. Katılanları da eklemek suretiyle homojen topluluklar artık toplanamaz; onlar toplanabilir değerlerdir ve belki bir anlamda, bir çıkarma yapılması uygun olan yerde bir toplama gerçekleştirilebilir.

Bu kararsızlık, bu şüphe bazan sayısal ölçmeler için engelleyicidir. Ama sayısal muhtevaya bir özellik, bir mana veya büsbütün basit bir formül kazandırmak söz konusu olduğunda, belki kesin olabilir. Prensip olarak ileri sürülür ki,

24 Bir prototip olarak A.S.R. F'de yayınlanmış J. PETIT anketine başvurmak alışılmış bir yoldur.

25 J. MAITRE'in A.S.R., 3, s. 72-95'de bulunan 1957 yılındaki tasnif ve döküme bakınız.

26 Son tarihlerde, M. ABELLAN tarafından İspanya'da derlenen anketlere ve İtalya'daki anketler içinde S. BURGALASSI'nin La Sociologia del Catholicismo in Italia (1965) adlı esere bakınız.

27 M. ELIADE'in La Maison Dieu (22 Nisan-Temmuz 1950) içindeki "Traité d'histoire des religions" adlı eserinin J. DANIELOU tarafından yapılan çok değerli tenkitli yayımına bakınız. "Dinî usûl ve töre, tarihî hadiselerin eşsizliği çerçevesinde ilâhî vahiyyle kozmik dönemlerin düzenliliği arasında buluşma noktasıdır..."

28 Anita BRENNER, Idols behind Altars, N.Y., 1928. Aynı anlamda, büyük tarihî hristiyanlık cereyanına muhalif ve gizli "ilkel dinî realizm" veya "köylülerin tabii veya ilkel dini" isimlendirilmesiyle neyi kasdettiğini düşünen F. Heiler, "Bizim halkımız hristiyanlığı hiç benimsemedi mi?" diye ifade ettiği soruyu parçalamış değildir.

dinî hadise, her hâl-ü kârda, sadece yüce bir sosyal hadisedir, böylesi bir kararsızlığın mahzuru, şüphesiz daha basit ifadesine indirgemektir. Halbuki çok ince bir analiz için, "postüla ancak postüladır" tarzında hadisenin küçük görülmesinden daha fazlasıyla yetinmemesidir. Matematiksel bir teşhis içinde neticeyi yorumlamak söz konusu ise, sıkıntı daha da artar. Dinî uygulamanın herhangi bir şekilde azalması²⁹ karşısında teşhis nasıl formüle edilecektir; dindâr olmaktan vazgeçen bir toplum deyimini mi, yoksa sosyal olmayı terkededen bir din ifadesi mi kullanılacaktır? Hristiyanlığın dinî uygulamalarından söz edilerek kulağı tırnatan, ama iki oluşuma da ad olacak çok yaygın yalnız bir kelimedenden yararlanılabilir: Yalnız hristiyanlıktan uzaklaşmadan söz edilecektir. Fazlasıyla şaşkıncı tartışmalara varacak böyle bir ifade belirsizliği yaparak "mukaddes bir hristiyanlık alemi" taraftarlarına ve "mukaddes olmayan bir hristiyanlık dünyası"nın öncülerine meydan okuyacak olanlar bunlar olacaktır. Sıkıntı o kadar büyük ve ifadesi o kadar zor ki, çokları yine de "kutsal şeylere karşı bir küçümseme manasına gelmeyen" desakralizasyona" - mukaddesten gayr-i mukaddese geçişe - bir isim vermek için "profanisation" tabirini uydurmaya sevk edilmiştir. Üstelik aynı heyecan, başkaları diğer bir neolojizm - yeni sözcük uyduracağı zaman başka bir muhteva içinde yeniden oluşuyor. Ki sözü edilen bu yeni sözcük, tam manasıyla bir laisizm hareketi sayılmayan bir "deklerikalizasyon" isimlendirmesi için veya Y. CONGAR³⁰'ın da ileri sürdüğü gibi, "laik teoloji" ile meselâ Ch. Fauvety³¹'nin iddia etmiş olduğu veçhile laikleşmiş bir kilise veya "laik bir din" (religion du laicat) arasındaki farkı göstermek için tercih edilmiştir. Netice itibarıyla söz konusu olan, bazılarınca paganisme ve Heiler tarafından pek haklı olarak "köylülerin tabii veya ilkel dini", kısacası az çok hristiyanlık (mesihî bir tarihin dini) görüntüsünde dinî bir natürizm diye adlandırılmış bu tabakadır. Bunun "hristiyanlıktan yüz çevirme" olduğu, bir inancın yahut görüntüsünün kaybolması, kaybolan bir hristiyanlaşma veya asla görülmeyen bir hristiyanlaşma olduğu şeklindeki tesbiti hangi realite tasdik eder? Bergson yürürlükten kalkmış veya her zaman geçersiz olmuş bir düşünceden söz etmiyor muydu? Bir kimse hiç hristiyan olmamışsa, hristiyan olması durdurulamaz.

Dinî uygulamanın sosyografisini yapma konusundaki benzer gelişmeler, ön gerçek olarak muayyen bir formel sosyolojiyi ortaya atmaktadır: Bu sosyoloji, anlayışlar, deyimler, neticede modeller geliştiren ve bunun karşılığında şokla, kendi kendini, örnekler veya bir takım soruların prosedürü olarak gören sosyolojidir.

29 İster aynı çevrede iki davranış arasında olsun, ister daha ziyade aynı davranışın iki farklı çevre arasında olsun, uygulama yüzdeleri bir zaman için tesbit edilmiştir.

30 Y. CONGAR, Falons pour une théologie du laicat, Paris, Cerf, ... Aynı anlamda H. KRAEMER, Théologie du laicat, Şubat, 1966.

31 C. FAUVETY, La religion laïque, Organs de la régénération sociale, 1876-1879. Fourier'ci düşünce.

Son zamanların bazı mikrososyolojik araştırmaları bu gelişmeler için uğraşıp duruyorlar. Bir kilise çevresinde meskun Kanadalı 90 Fransız kadınıla³² yapılan ankette kriter olarak alınmaş bazı davranışların (haftalık ayin, toplantı, ayın ilk cumasını kutlama, hac ve tören, inziva; dinî imajlar, bir azize bağlılık, günlük dualar, dinî metin okuma vs.) bulunup bulunmamasına göre oluşturulan bir tablo esas alınarak bir tasnif yapılmaya çalışılır. Neticede yedi eksenli kompleks bir kademelenmeye ulaşılır: "Sofular", "modernist dindarlar", "gelenekçi dindarlar", "modernist tarzlar", "gelenekçi tarzlar", "cemaatleşenler" ve "dinden ayrılmış olanlar". Analiz paradoksal bir kaç doneyi yeniden ortaya çıkarıyor: Meselâ "cemaatleşenler", dinle ilgisi olmayan cemiyetlerde faaliyet gösterip ikinci derecede kilise mensupları içinde kalanlardır³³.

Bir başka sosyal psikoloji arařtırması³⁴, dinî uygulama değil, dinî tecrübe tipolojisi teklif eder. Bu tipolojinin de 10 derecesi vardır:

- 1) Kiliseye ananevî bağlılık,
 - 2) Kiliseye otonom bağlılık,
 - 3) Kiliseye selektif bağlılık,
 - 4) İnanç,
 - 5) Gayret,
 - 6) Dinî tecrübe,
 - 7) Karışık tip,
 - 8) Az miktarda dinî tecrübe,
 - 9) Dinî tecrübeyi uygulamayı reddetme,
 - 10) Kilise ve dinî tecrübeyi bilerek reddetme;
- A) Kiliseyi reddetme
B) Bütün dinî tecrübeleri reddetme.

Kıscacası yazar şunu tesbit ediyor: "Kilise, izâfi olarak şekillendiği ve homojen değerlerinin hepsini üyelerine teklif ettiği halde, sosyolojik plânda incelenen topluluğun homojen olduğunun ve vaizlerimizin dinî anlayış ve tutumlardaki çok bariz bir farkı olduğu sürdürdüklerinin farkındayız" (Aynı eser, s. 173). Özellikle mezkur "selektif bağlılık" kategorisinin kullanılması, gerçekten ilk arama-taramada görünmeyen "zımnî ayıklanma"nın bir yelpazesini gösterme istidadındadır³⁵.

32 Colette MOREUX, Vie religieuse d'une paroisse canadienne en voie d'organisation et, plus particulièrement, de 90 de ses habitants, Teksir, I 1967 (tez).

33 A.g.e., s. 267.

34 R. SEVIGNY, L'expérience religieuse et l'actualisation de soi, Montréal, 1966 (teksir edilmiş tez)

35 Aynı anlamda H.D., Approches du non-conformisme français, A.S.R., 2, s. 45-54'e bakınız. Orada bahsedilen "yobaz (sectaire)" ile uyumsuzluğun ötesinde, Fransa'da olduğu önemsiz, kiliseye bağlılık içinde açıkça yoğunlaşmış "dinî" veya "rekabet edilebilir" bir uyumsuzluğun varlığı gösterilmeye çalışılır. Bu uyumsuzluğun çoğunluğu temsil eden fransızların dininde de rahat olabileceğini, "15 milyonda 10" kadar diye sürdürmek istiyorum. G.L. Bras, eserinin baş kısmında (a.g.e., s. 20) "yetişkinlerin söz konusu olduğunu beyan ederek ben daha çok ikinci rakamı tercih ederdim" diye bunu özellikle belirtir.

Bir başka sınır da, Hollandalı sosyolog Kruyt tarafından Sigtuna (İsviçre) Kollokyumunda geliştirilmiştir³⁶. Dinî inanç, dinî uygulama ve dinî hayat gibi dinî davranış üçgeninin ne ile adlandırılacağı meselesiyle bizi karşı karşıya getirir.

Uygulama ölçüleri ve dinî canlılığın müşahedeleri, inananla uygulayan arasında mümkün olabilen kombinezonları yeni ortaya çıkaracaktır.

1	2	3	4
Inanan ve Uygulayan	Inanan Uygulamayan	Uygulayan İnanmayan	Ne inanan ne de Uygulayan

Bu ilişkiler, anketlerin sonuçlarında fazlasıyla görülür, kodifikasyon (derleme) prensipleri olarak elde tutulmamış olsalar da³⁷. Bu iki temel faktöre, inanç ve uygulamaya, Kruyt bir üçüncüsünü ilave etmeyi teklif eder: Hayat, ki bu dinî hayat ister G. Le Bras'ın 4. tipte belirttiği gibi "sofuluk"la, "dindarlık"la kendini gösterebilir, ister kilise organlarının herhangi biri marifetiyle düzenlenmiş bütün uygulamalar veya sembolik belirli inanç dışında kendini belli etmiş olsun. Nicht kirschlich Gebundene'lerin durumu olan bu inanç, Troeltsche'in hatırlattığı üçüncü tipe veya Spencer'in veyahut Sabatier'in önerdiği serbest tipe oldukça yakındır³⁸. Neticede, bu ilave faktörün eklenmesiyle, ilişkiler kafesi çoğalacak ve tecrübi endüksiyondan bir ihtimaller ortamına sığıracaktır.

	Dinî İnanç	Dinî Uygulama	Dinî Hayat
Tip I..	+	+	+
Tip II..	+	+	--
Tip III..	+	--	+
Tip IV..	+	--	--
Tip V..	--	+	+
Tip VI..	--	--	+
Tip VII..	--	+	--
Tip VIII..	--	--	--

Söz konusu farazî ve dedüktiv isimler dizisinde bu tip durumların bazıları çok meşhur veya yeni derlenmiş müşahadelerle örneklendirilmiştir. Diğerleri şüphesiz derlenebilen müşahadelerce yapılabilirdi. Bazılarının müsait bütün gözlemlerden mahrum olması düşünülmemektedir. Onlar geleceklerde veya gelecek olabileceklerde müsait olabilirler. Ama biz, doğru bir cetvelin yalnız realitiye de-

36 Bildiriler yayınlanmamıştır. Kruyt'un bildirisi bugüne kadar sözde kalmıştır.

37 Anketlerin çoğu, uygulama ve inançla ilgili olarak tatbikatın dahili ve harici değişkenlerine dayanır. Uygulamaların değişkenleri ile birleşmiş inanç değişkenleri hakkında, daha önce sabit pratik tipler içinde ifade edilmiş inanca dayalı problemleri analiz etmeye çalışan R. GOLDSTEIN'in *Economie et Humanisme*'deki (176, Kasım-Aralık 1966, s. 62-67) "Les jeunes travailleurs affrontés a leur vie de foi" adlı makalesine bakınız. İnançsız bir uygulama için Hegel tarafından anlatılan Mendelsshon'un durumuna (*Philosophie de la religion*, çev. Vera, c. I, s. 359) bakınız.

38 Durkheim de onu göz önünde bulundurur. *Formes*, s. 63.

ğil, muhtemel veya akla gelebilene her şeye elverişli olması gerektiğini de biliyoruz. Her hâl-ükârda uygulamanın davranışlar bütününden birinin bir kısmı olduğu kadariyle onu belirli biçime, sınıfa yerleştirmekten vazgeçemiyoruz. Hatta bu operasyon, bu çalışma ilk sonuçların izafileştirilmesiyle de kendini belli eder.

Nihayet ilerde bir mukayese yapma durumuna geldiğimizde, özellikle hesaba katılacak diğer izafileştirme, dinî uygulamada sadece muhtemelen dinî olmayan şeylerin değil, dinî tatbikatın reddindeki dinî olanı, olmuşu veya olacağı dikkate almaktır. Çocukların vaftiz edilmesi, geçmiş ve bugünkü katoliklikte dinî tatbikat ölçülerinden biridir. Ama çocukların vaftiz edilmesini reddetmek de aksine anabaptise (çocukların olgunluk çağına gelince vaftiz edilmesini kabul eden hıristiyan mezhebi) geleneğine göre, dinî bir harekettir veya bu geleneğin dine aykırı uygulaması istenirse, çocukların vaftizi kabul edilmiş olacaktır.

Başka bir genel durumda dinî tatbikat kilise veya manastır gibi kuruluşlar dışında olacaktır: Bu tür bir tavsiye François d'Assise tarafından inciline konulmuştur. Bir takım dinî kuvvetler dinî açıdan tasvir veya resim düşmanlığı tarzında olacaktır. Bir Rus mezhebi (Non-Priant'lar) duayı reddetmesiyle meşhurdur. Asıl kaynaşmalarda ilk Quaker'ler resmî ibadetleri ifsadi, allak bulak etmeyi dinî bir görev kabul ederler ve fitrata uygun (inner Light) ilimden bir ibadet oluşturmazlardı. İsa, Temple tarikatını, Paul dinî sünnet uygulamasını, daha önce bazı peygamberler kurban tatbikatını, Budha geleneksel kutsal kitaplar tatbikatını yeniden gözden geçiriyordu. Hıristiyanlığın bütün manevî geleneği, imamı ispat teolojisi mukaddes kitaplarının uygulamasını tekrar gözden geçirecektir. İlk hıristiyanlığın esas belgesinde eğer İsa, kemale ulaşma yolu olarak mallarını satmayı ve parasını fakirlere dağıtmayı tavsiye ederse, Paul da, "bütün mallarını fakirlere besin ihtiyaçları için dağıtsa bile eğer dostlar sofrası olmazsa bütün bunlar benim için hiç bir işe yaramaz" (I. Cor. XII, 3) diye haykırır. Dinî olduğu söylenen bir uygulama fiili veya dinî bir seviyenin, reddettikleri, muhalif veya arzuladıkları bugünkü dinlerini tamamlayıcı bir dinle az çok yakın bir zaman veya sürede mutabakat arz etmemesi ihtimal dahilinde değildir. D. Bonhöffer'in unutulmayacak tarzda dile getirdiği gibi, bir saygı hareketi, yayın birleşen uçlarındaki gibi bir mukavemet gücüne sahiptir. Fakat, tatbikat, fiil haline gelmemişken dinî olabilirse, burada din olan orada din değilse ve aksine tatbikat, yine bir defa daha, bir "zaman" olduğu şekilde sadece dinî olarak nitelendirilebiliyorsa, bu tatbikatın sosyografisi, apaçık bir pozitivizm kaygısıyla³⁹, bariz bir ökümcülikle sonuna kadar randevuleşen dinler tarihi⁴⁰ ve din sosyolojisinin bulunduğu bütünlük içinde, muhalifleri kadar günümüzle bütünleşen bir sosyolojiye katılmış olmayı arzu eder.

39 "Aşırı pozitivizm kandırmacası, başlangıçta temel yapılarından birini inkar etmeye ve zıddıyla yer değiştirmeye karar verdiği anda, deney öncesi verilere dayanmaksızın sosyal tecrübeye ulaşmak iddiasında olunan şeydir." J.-P. SARTRE, Critique, s. 98.

40 "Tarihî anlamların fazlalığı farkedilemez ve şuurla uyumlu ve onunla çelişkili bir müstakbel totalizasyon görünümünde olması için konulamazlar..." a.g.e, s. 63.

J. Wach'ın düşüncesi aşağı yukarı şöyledir: Özellikle bir tarihçi ve bir sosyologsa, bir teoloğun, netice itibarıyla bütün Hıristiyan kiliseleri birleştirmeye yönelmiş bir teolojiden çok başka bir şeye nasıl ulaşabildiğini tasavvur etmek güçtür⁴¹. İçinde bu özlemi açıklayan eser vaadkâr bir başlık taşır: Types of religious experiences. Christian and Non Christian. Ama vaadi pek tutulmadı. Her hâl-ükârda vaad, tam ifadesiyle, "Sociology" dekenden daha az bu eserde kendini gösterir. Burada dikkat edilmesi gereken şey, Wach'ın düşüncesinin, bu baş kitabının hangi noktalarında parça parça yer aldığı, hangi noktalarında iki tipoloji arasında bocalamış olduğudur.

Bu çift görünümün esası, muhteva analiziyle⁴² ayrıca gösterilir. İki terim veya birbirlerine karşı davranışlarında karakteristik biçimler gösteren iki ifade grubu yahut topluluğun kullanılış farklarını bir bir saymak ve göz önünde bulundurmak suretiyle kitabın açık vaziyete getirilmesi tüm okuyucuların elindedir.

I. İlk birinci seri dinî fenomeni ayna gibi gösterir, gerekli düzenlemelerin toplamından veya sosyo-tarihî bir durumdan meydana gelir⁴³.

Dinî hadise orada, ideal şekli ile canlanan tarihî bir konu olarak ortaya çıkar. Bu ideal, realiteyi yansıtan idealdir. İşte yansımanın bu kategorisinde açıkça ifade edilen kullanışların bir kaçı:

"Mısır'da ibadetlerle ilgili tekâmül, ailevî farklılıklardan daha çok mahallî farklılıklarca belirlenmiştir. O farklılıklar dinî ve politik yapıya yansımışlardır" (S.R. s. 76 (70-71)).

"İdareci grubun, mülk sahibi oluşu, ırkı, daha ziyade önceki fetihlerden ve hakimiyetten ileri gelen mevki, mülkiyet ve iktidar yönünden üstünlüğü, farkedilir biçimde dinî yapıya aynen yansımıştır" (a.g.e., s. 212 (183)).

"Var oluşlarında onlar için fevkalâde özel bir rol oynayacak olan hayvanların hayatî önemi, mitolojiye, ibadete, yasaklara, ayinlere ve teşkilâtlara yansımıştır" (a.g.e., s. 223 (192)).

"Halkın (Toda) meslekî faaliyetleri açıkça ibadet hayatlarına yansımıştır" (a.g.e., s. 224 (194)).

"Bu (Yoruba) halkın faaliyetlerinin tapınmalarına nasıl yansydıklarını tesbit etmek enteresandır" (a.g.e., s. 234 (203)).

"Nijerya ve Atlas Okyanusu dinlerindeki gibi çoğunlukla bu sistem (icadın ve değişik meslekleri himayenin özel güçlere bağlanması) yüce bir medeniyetin ifadesidir" (a.g.e., s. 255 (221)).

"Çin, Japon, İran ve ilkel Hind ile Etrüsklerin ve Romalıların tapınakları, Azteklerin ve Maya'ların vs.lerinkinden daha ileri bir sosyal gelişmenin derecesini ifade eder" (a.g.e., s. 255 (221)).

41 J. Wach, Types, s. 208.mak iddiasında olunan şeydir" J.-P. SARTRE, Critique, s. 98

42 H.D., Sociologie et théologie dans la typologie religieuse de J. Wach, A.S.R., I, s. 41-63'e bakınız.

43 Referans olarak verilen sayfalar kitabın İngilizcesine, parantez içindekiler Fransızca baskısına aittir.

"Kristof Kolomb öncesi Meksika İmparatorluğunun dini, açık bir şekilde iman, ibadet ve teşkilatlanma alanlarında askerî organizasyonun devlet dini üzerindeki üstünlüğünü gösterir" (a.g.e., s. 253 (224)).

"Dinlerin çoğunda yüce veya mümtaz ulûhiyet telâkkisi bu cemiyetin en etkili ve en güçlü grubunun açık bir yansımasıdır... Sosyal ve tarihî değişmeler bu önemli şahsiyetlerden bazılarının hayat hikayesine, halk tarafından tutulup sevimlerinin artması veya popülerliğinin son bulmasının hikayesine yansımış bulunmaktadır" (a.g.e., s. 255-256 (221-222)).

"Koca ortaçağın resmî hristiyanlığı, iki idarecinin, şövalye ve papazın düşüncesini açık açık yansıtır" (a.g.e., s. 277 (239)).

Bu serinin, fonksiyonel sosyoloji diye isimlendirdiğimiz sosyolojinin yolunu açacağını söylemek mümkündür.

2. İkinci bir seri, aksine, önceden yazılmış mücerret bir tipin örneği olarak ortaya konmuş bulunur. İşte sözü edilen uygunluklardan bazıları:

Mücerret tipler

"Öte yandan yeni bir inanç, belki birbirine benzemeyen ve kaybolmuş gruplar olan din değiştirmeler arasındaki entegrasyonu ve mütecanisliği bizzat oluşturmakla tabiatı icabı meşgul olacaktır.

"Âmentünün teşkili, inançlar ve temel prensipler aynı zamanda dinî bir toplumun dayanışmasını ve bütünleşmesini ifade eder ve hazırlar..."

"... Bazı bölgelerin teolojik ekollerinin olağanüstü tesiri, ki genellikle dinî cemaatin hayatı ve doktrininin gelişmesi üzerinde etkilidir..."

"Din öğretmenleri eğitimi etrafında oluşan ekollerin değişikliği, onların sosyal hayat için çok büyük önem taşıdığını gösterir..."

"... Dinî tecrübenin ferdi ifadelerinin varlığına rağmen ilkel dinlerde bile süper ferdi dinî hareketleri dinlerin gelişmesinde bir sonraki döneme kadar hiç bir rol ifade etmezler..."

"İbadet hareketleri, çok geniş bir yorum değişikliğine elverişlidir ve bu şekilde pek çok amaca hizmet edebilirler.

Müşahhas tipler

İlk hristiyan kilisesinin, budizmin veya Samghajaina'nın yahut İslâm toplumlarının ve Zerdüştilerin gelişmesi bu konuda bize tipik veriler sunar (Provides us with relevant material), S.R., s. 37(35).

"Hristiyan âmentüsü Budist triratma veya İslâmın kelime-i şهادetinde dogmanın uygulamaları görülebilir. Yahudinin şeması, İran imanının itirafı benzer düşüncelere hizmet eder." a.g.e., s. 39(38).

"Yakın şark, Meksika veya Japonya gibi imparatorlukların tarihi, bu konuda meşhur hadiselerdendir" a.g.e., s. 39(38).

"Dinler tarihi, bu tasdikin gerçek olduğunu geniş olarak ortaya koyar: Pisagor, Empedocles, Plâton ve Plotin, büyük gnastik üstadları bir kısım teologlar, filozoflar... Hinduizm'de, Çin Budizminde... Japon Budizminde..." a.g.e., s. 39-40(40).

"Babil dini gibi, İbrani dini de bu hadiseyi açıklığa kavuşturur" a.g.e., s. 42(40).

"Böylesine kompleks bir motivasyonun iyi bir örneği, bir Pueblo medeniyeti uzmanı tarafından gösterilmiştir. Böylesi durumlar her dinin tarihinden hareketle çoğaltılabilir..." a.g.e., s. 44(42).

Mezkur tipolojilere tahsis edilmiş hayret verici sayfalardan özellikle alınan çift taraflı bu listeyi uzatmak mümkün olabilir. Üstelik bütün bu durumların tamamında yalnız fenomenolojik bir tipoloji söz konusudur. Fakat, yapısal olanları incelemeyi tercih ederek muhtemel bir sosyolojide mümkün olabilecek uzantılar hakkında bazı sorular sormak zorunda kalınacaktır.

Din sosyolojisi ve fonksiyonel sosyoloji. Din sosyolojisi ve yapısal (structurale) sosyoloji. Bunlar gelecek iki bölümün konularıdır.

Sosyolojik yaklaşım şimdi o noktada yoğunlaşıyor. Zira sosyolojik yaklaşım önceki tahlillerde, yaşanan dinle emredilen din arasındaki mesafe üzerinde yoğunlaştırılırsa, sözü edilen dinî emrin tabiatı ve korelasyonları hakkında, ister artan tarihî fonksiyonla ilgili, ister üniverselleşen formel yapı ile ilgili kendi kendine sorular tevcih eder.